

महाराष्ट्रातील कामगार चळवळी/Labor movement in Maharashtra

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. भारतात शेती आणि शेतकऱ्यांचे प्रश्न नेहमीच महत्त्वाचे राहिले आहेत. आधुनिक काळात औद्योगिकीकरणानंतर लाखोंच्या संख्येने कामगार हा घटक तयार झाला आहे. त्यामुळे त्याच्या वैयक्तिक प्रश्नांऐवजी सामूहिक स्वरूपाचे प्रश्न एकत्र येऊन तेच प्रश्न सोडवण्यासाठी एकत्र काम करू लागले. कामगारांचे कल्याण, कल्याण आणि सर्वांगीण प्रगती ही उद्दिष्टे साध्य करायची होती. अशा संघर्षाला चळवळीचे रूप धारण केले.

औद्योगिक विकास

युरोपात औद्योगिक क्रांती झाली. त्याचा परिणाम भारतीय भूभागावर झाला. इंग्रजांनी आपल्या गरजेतून भारतात उद्योग आणि कारखाने सुरू केले. त्यातून हा उद्योग उदयास आला. इ. 1853 मध्ये भारतात पहिली रेल्वे सुरू झाली. ११ जुलै १८५१ रोजी भारतातील पहिली भारतीय मालकीची कापड गिरणी नानाभाई कावसजी दावर यांनी मुंबई (कुर्ला) येथे सुरू केली. टाटांनी नागपुरात एम्प्रेस मिलची स्थापना केली. 1885 पर्यंत महाराष्ट्रात 73 कापड गिरण्या होत्या.

कामगार चळवळ सुरू होण्याची कारणे

महाराष्ट्रातील कामगार चळवळीचा जन्म मुंबईत झाला. तो मुंबईतून इतर ठिकाणी पसरला. त्यामागे काही कारणे होती. ते खालीलप्रमाणे आहेत.

कारखाना कायदा:

फॅक्टरी कायदा मॅचेस्टर (इंग्लंड) आणि मुंबईतील कापड गिरणी मालकांच्या हिताशी संबंधित होता. मुंबईत कापड गिरण्यांच्या स्थापनेमुळे मॅचेस्टरच्या कापड उद्योगाला धोका निर्माण झाला होता; आणि म्हणून मुंबईच्या वातावरणाचं रक्षण करायचं ठरवलं. मुंबईत समृद्धी आणण्यासाठी प्रयत्न केले गेले आणि मुंबई सरकारला फॅक्टरी कायदा लागू करण्याच्या सूचना देण्यात आल्या.

रॉयल मिलमधील संदर्भ:

मि. ब्राउनने 12 वर्षाखालील महिला आणि मुलांचे शोषण केल्यामुळे मुंबई सरकारला फॅक्टरी कायदा लागू करण्याची सूचना देण्यात आली. या कायद्याची अंमलबजावणी ही खरी उदारमतवादी कल्पना नसून वेगळा हेतू होता.

बॉम्बे मिल ओनर्स असोसिएशन

मुंबईतील गिरणी मालकांनी एकत्रितपणे संघटित केले. त्यातून बॉम्बे मिल ओनर्स असोसिएशनचा जन्म झाला. कारखाना कायदा लागू होईल या भीतीने ही संघटना स्थापन करण्यात आली. त्यासाठी कामगारांचे हित महत्त्वाचे नसून कारखानदारांचा स्वार्थ व स्वार्थ ही मुख्य भावना होती.

मॅचेस्टरचा वाढता दबाव आणि बदलते हवामान:

फॅक्टरी कायद्याचा मसुदा तयार करण्यासाठी नॉट यांच्या अध्यक्षतेखाली एक आयोग नेमण्यात आला. मिबे थेल, सर मंगलदास नथुभाई, मॅक्सवेल, मोरारजी गोकुळदास, दिनशाँ पॉटर हे गिरणी मालकांचे प्रतिनिधी होते. ब्लानी व रावसाहेब विश्वनाथ मंडलिक यांनी सर्वसामान्यांचे प्रतिनिधी म्हणून यांचा समावेश होता.

मंदीचा फटका:

1879-80 मध्ये मंदीचा फटका बसला. याचा सर्वच गिरणी मालक आणि व्यावसायिकांना त्रास झाला. मजुरी कमी झाली. काम नाही. गिरण्या आठवड्यातून २-३ दिवस बंद होत्या. कामगारांचे हाल सुरू झाले. यातून कामगार चळवळ सुरू होण्यास मदत झाली.

कायद्याच्या बाजूने आणि विरुद्ध जनमत सर्वेक्षणे:

फॅक्टरी ॲक्टची वृत्तपत्रांतून बरीच चर्चा झाली. काहींनी त्यांच्या बाजूने मतदान केले तर काहींनी विरोध केला. 'नेटिव्ह ओपिनियन' आणि 'राफ्ट गोफ्तार' यांनी त्याविरोधात लेख प्रकाशित केले. 'जमे जमशेद' हे विरुद्ध भूमिकेतूनही लिहिले. फॅक्टरी ॲक्टची अंमलबजावणी झाली पाहिजे, असे मत इंदूप्रकाश यांनी व्यक्त केले. त्यामुळे सुशिक्षितांचे मत सरकारपुढे आणि सर्वासमोर मांडले. तसेच सरकारने कारखाना कायदा लागू करण्याची घोषणा केली.

कामगार चळवळीची उद्दिष्टे

त्यामुळे या चळवळीची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

कामगारांचे जीवन सुधारणे.

(२) कामगारांचे संरक्षण करणे.

(३) कामगारांची पिळवणूक थांबवणे.

(४) कामगारांनी माणूस म्हणून जगावे यासाठी प्रयत्न करणे.

(५) कामगारांना आर्थिक वेतन, सुविधा आणि भत्ते प्रदान करणे.

(६) कामगारांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आरोग्यविषयक समस्या सोडवणे आणि त्यांना नैतिक दर्जा देणे.

(७) कामगारांना जागतिक चळवळीशी आणि कामगारांशी जोडलेले ठेवणे.

(८) कामगार संघटना आणि कामगार चळवळ, व्यवस्थापन आणि प्रशासनात सहभागी होण्यासाठी योग्य प्रकारे काम करताना दिसतात.

महाराष्ट्रातील कामगार चळवळीची सुरुवात:

भारतीय कामगारांच्या जीवनात मुंबई शहराचा कायापालट महत्त्वाचा आहे. 1875 मध्ये, मुंबई शहराने पहिला सामान्य आणि असंघटित प्रयत्न केला. सोराबजींच्या नेतृत्वाने कायदा करण्याची मागणी केली. नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी 1890 मध्ये मुंबईतून पहिला संघटनात्मक प्रयत्न केला. बॉम्बे मिल हँड्स असोसिएशनच्या स्थापनेतून या चळवळीचा जन्म झाला. कदम

मनोहर लिखित 'नारायण मेघाजी लोखंडे यांचे चरित्र' या पुस्तकात प्रा. दिनेश चक्रवर्ती लिहितात की, गेल्या वीस वर्षांत एकोणिसाव्या शतकात भारतात कामगार चळवळीची सुरुवात झाली. 1890 साली कामगार वर्गात खरी प्रबोधन झाली. यावेळी भारतीय कामगार अशिक्षित आणि अडाणी होते. त्यांच्यात जाती आणि भाषेचा भेद होता. हे कामगार गावातून शहरात नवीन आले आहेत. त्यांना इंग्रजी येत नव्हते. त्यांना संघबांधणीचे तंत्र अवगत नव्हते. तुमची नेमकी भूमिका माहीत नव्हती. बाहेरचे डॉक्टर, वकील आणि राजकीय नेते आहेत जे आपली टीम तयार करून जबाबदारी घेतात. त्यामुळे त्यांना 'आउटसाइडर्स' हे नाव पडले. मात्र, ते कामगारांसाठी बाहेरचे नव्हते. कामगार संघटना कायदानुसार त्यांची मानद सदस्य म्हणून निवड झाली.

नारायण मेघाजी लोखंडे (१८४८-१८९७):

ब्रिटिश राजवटीत मुंबईच्या औद्योगिक विकासामुळे महाराष्ट्रातील मुंबई प्रांतात कामगार चळवळ रुजली. नारायण मेघाजी लोखंडे हे या चळवळीला आकार देणाऱ्यांपैकी एक होते. महाराष्ट्राप्रमाणेच देशभरातील चळवळीतील ते अग्रणी मानले जातात. पुणे जिल्ह्यातील खेड तालुक्यातील कावेसर हे त्यांचे मूळ गाव. त्यांचा जन्म १८४८ मध्ये ठाण्यात झाला. तिथे त्यांनी मॅट्रिकची परीक्षा दिली. 1870 पर्यंत त्यांनी रेल्वे लोकोमोटिव्ह विभागात आणि नंतर पोस्ट खात्यात लिपिक म्हणून काम केले. 1870 च्या सुरुवातीपासून नारायण लोखंडे यांनी बहुजन समाजाचे अज्ञान, चालीरीती आणि गरजांवर विपुल लेखन केले. पूर्वीची नोकरी सोडून तो मंडी मिलमध्ये स्टोअरकीपर झाला. ते पहिले ब्राह्मणेतर वृत्तपत्र (1877) दीनबंधूचे संपादक होते.

आता गिरणीतील नोकरीच्या माध्यमातून त्यांना कामगारांचे जीवन पाहण्याची आणि अनुभवण्याची संधी मिळाली. त्यावेळी १८५४ मध्ये कावसजी दावर यांची पहिली कापड गिरणी मुंबईत होती. नंतर या गिरण्यांची संख्या वाढतच गेली. मुंबईच्या कापड गिरण्यांचा कारभार पाहण्यात मॅनेजिंग एजन्टसना महत्त्व होते. मॅनेजर दैनंदिन कामकाज व व्यवस्थापन सांभाळत. विविध खात्यांचे मास्टर्स व असिस्टंट कार्डिंग, विव्हिंग आणि स्पिनिंगची कामे पाहत. त्यांच्या हाताखाली जॉबर्स व सुपरवाइजर्स असत. त्यांचा कामगारांशी संपर्क असे. गिरणीत काम मिळालेला 'नोकरी' हा महत्त्वाचा घटक असून, त्या कामासाठी तो 'बाऊंटी' किंवा 'दस्तुरी' घेत असे. स्त्री-पुरुष दोन ते पाच रुपये द्यायचे. हा प्रकार चांगला नव्हता. बॉम्बे मिल ओनर्स असोसिएशनने ते बंद पाडण्याचा प्रयत्न केला. त्यात यश आले नाही. 1933 मध्ये ते थांबले; मात्र तोपर्यंत जाबरे कामगारांची पिळवणूक करत होते. नवीन गिरणी सुरू झाल्यावर अशिक्षित, अकुशल कामगारांनी कामाची मागणी केली. धडधाकट पण लहान मुलांना संधी मिळायची. 5 ते 7 वयोगटातील मुलांचाही या कामात सहभाग होता. जसजशी गिरण्या वाढल्या, तसतशी कामगारांची संख्या, उत्पादन आणि नफा वाढला, पण कामगारांची वेतनवाढ फारच कमी झाली.

लोखंडे यांचे संघटनात्मक व जनजागृती कार्य :

1881 मध्ये फॅक्टरी ऍक्ट लागू करण्याची शिफारस करण्यात आली होती. लोखंडे यांनी त्यांच्या 'इंडियन स्पेक्टेटर' आणि 'राफ्ट गोफतार' या दोन पत्रांमध्ये कामगारांच्या संघटनेची गरज व्यक्त केली आहे. कामगारांच्या व्यथाही त्यांनी 'दीनबंधू'मधून स्पष्टपणे मांडल्या. बॉम्बे मिल हँड्स असोसिएशन ही भारतातील पहिली कामगार संघटनाही त्यांनी स्थापन केली. रघु भिकाजी, गेनू बाबाजी, नारायण सुकौजी यांसारख्या नोकरी शोधणाऱ्यांनी त्यांना या संघटनात्मक आणि जागृती कार्यात मदत केली हे उल्लेखनीय. सत्यशोधक समाज बहुजनांसाठी झटत होता. त्यातून रघु कोरगावकर, कृ. सी.केळुसकर, रामचंद्र शिंदे, नारायण पवार आदींनी कामगार चळवळीत आपला वाटा नोंदवला. लोखंडे एकीकडे गिरण्यांचे वास्तव आणि त्यांच्या कामकाजाच्या जीवनाचा अभ्यास करतात, तर दुसरीकडे सरकारी आणि कायदेशीर बाबींचा अभ्यास करतात. त्यांनी 1881 च्या फॅक्टरी ऍक्टचा अभ्यास केला आणि त्यातील उणीवा निदर्शनास आणून दिल्या आणि काही अपेक्षित सुधारणा सुचवल्या. 22 आणि 23 सप्टेंबर 1884 रोजी परळ आणि भायखळा येथे सभा घेऊन जनजागृती करण्यात आली.

कारखाना आयोगाकडे सादर केलेल्या मागण्या

कारखाना आयोगाचे अध्यक्ष डब्ल्यू.जे.बी. यांनी मुळक यांना सादर केलेल्या मागण्या पुढीलप्रमाणे होत्या.

- (१) गिरणी कामगारांना रविवारी पूर्ण दिवस विश्रांती द्यावी.
  - (२) कामगारांना दुपारी अर्धा तास सुट्टी असावी.
  - (३) सकाळी ६.३० ते सूर्यास्तापर्यंत काम करावे.
  - (४) कामगारांना महिन्याच्या १५ तारखेपर्यंत पगार मिळावा.
  - (५) कामावर दुखापत झाल्यास, तो बरा होईपर्यंत त्याला पूर्ण वेतन दिले पाहिजे.
- एखाद्या कामगाराचा कामावर मृत्यू झाल्यास त्याच्या कुटुंबाला पेन्शन देण्यात यावी.

रॉयल कमिशन आणि नारायण लोखंडे यांची साक्ष:

रॉयल कमिशन ऑन लेबरची स्थापना १८९१ मध्ये झाली. तीन समित्या स्थापन करण्यात आल्या. कामगार संघटना, नोकरदार संघटनांशी त्यांनी चर्चा केली. आयोगासमोर त्यांची साक्ष महत्त्वाची होती.

त्यातील काही महत्त्वाचे मुद्दे पुढीलप्रमाणे आहेत

- (१) कामगारांना सुट्टीच्या दिवशी अर्धा दिवस काम करावे लागते.
- (२) त्या अर्ध्या दिवसाच्या कामाचा मोबदला नाही.
- (३) पगार कमी करणे आणि चुकल्यामुळे पगार गोठवणे चुकीचे आहे.
- (४) पगार दर दोन महिन्यांनी किंवा त्याहून अधिक दिला जातो.
- (५) गिरणीतील एजंट वा मॅनेजर नको असेल त्या कामगारास कधीही काढतात.
- (६) त्याविरुद्ध जाब विचारण्याची सोय नाही.

या साक्षीमुळे भविष्यातील कायदे तयार करण्यास मदत झाली. आपल्या हुशारीने लोखंडे यांनी लोकमान्य टिळक, महात्मा फुले आणि भालेकर यांच्याशी वाद घातला. १८९३ च्या हिंदू-मुस्लिम दंगलीतील उत्कृष्ट भूमिकेबद्दल त्यांना १८९५ मध्ये सरकारने 'राव बहादूर' ही पदवी देऊन सन्मानित केले. लोखंडे यांनी निर्माण केलेल्या चैतन्यामुळे १८९२-९३ मध्ये मुंबई कामगार संप यशस्वी झाला. फेब्रुवारी १८९७ मध्ये, वयाच्या ४९ व्या वर्षी, त्यांचा प्लेगमुळे मृत्यू झाला.